

СПОМЕН-ОВИЉЕЖЈА У ЦРНОЈ ГОРИ ПОСВЕЋЕНА
ДОГАЂАЈИМА И ЛИЧНОСТИМА НОР-а
И СОЦИЈАЛИСТИЧКЕ РЕВОЛУЦИЈЕ

*„Ти гробови нису раке
већ колевке нових снага”*

Народи Југославије извојевали су побједу у Народноослободилачком рату и револуцији 1941- 1945. године крвљу и животима својих најбољих синова. Југославија је у НОР-у изгубила 1,706.000 људи. Од укупног броја 306.000 погинуло је борећи се у редовима Народноослободилачке војске и партизанских одреда. Поред погинулих Југославија је имала 425.000 рањених, 170.000 преживљелих ратних заробљеника, 320.000 интернираних, 530.000 присилно расељених, 270.000 на принудном раду, 320.000 принудно мобилисаних. Југославија је дакле у току НОР-а имала погинулих рањених, заробљених и на разне начине малтретираних људи укупно 3,741.000, што чини 23,5% њеног становништва.¹ Југославија је доживјела у току рата и изузетно велика разарања. Остало је без крова 3,500.000 становника, уништена су или оштећена 223 рудника и око 2/5 цјелокупне југословенске индустрије.² Од 12.000 чланова колико је КПЈ имала на почетку устанка, 2/3 дало је своје животе. Гинули су и чланови СКОЈ-а. Рачуна се да је у револуцији погинуло око 50.000 чланова СКОЈ-а.³

Од 417.000 становника, колико их је имала Црна Гора уочи 13-јулског устанка, око 32.000 људи узело је непосредно учешћа у устанку са пушком у руци.⁴ Италија је тада ангажовала шест

¹ 25 година социјалистичке Југославије, Београд 1968, стр. 194.

² Перо Морача, *Историја Савеза комуниста Југославије — кратак преглед*, друго издање, „Рад”, Београд 1966, стр. 189.

³ 25 година социјалистичке Југославије, Београд 1968, стр. 202.

⁴ *Борбени пут жена Југославије*, Лексикографски завод, „Свезнање”, Загреб, 1972, стр. 85.

дивизија са око 100.000 војника за гушење устанка у Црној Гори. На мање од 5% територије, колико је захватала Црна Гора, било је везано 23% непријатељских војника тада присутних у нашој земљи. У току НОР-а Црна Гора је изгубила готово половину за пушку стасалог становништва, а њена Комунистичка партија 4.353 члана. Просјечна старост погинулих бораца НОР-а Црне Горе износи 22 године.⁵

Током НОР-а из редова непријатељских војника и официра у Југославији погинуло је 450.000 људи. Ослободилачке јединице заплијениле су од непријатеља током рата 4.630 топова, 13.396 митраљеза, 500.000 пушака, 7.150 минобацача, 309 авиона, 928 тенкова, 20.000 моторних возила и велике количине другог ратног материјала.⁶

На дан побједе југословенска армија била је састављена од 17 корпуса са 52 дивизије, 23 самостална батаљона и 107 партизанских одреда. На свим фронтovima југословенске оружане снаге имале су тада 800.000 бораца.⁷

Народноослободилачка борба и револуција, као епохално дјело наших народа и народности, морају бити сачуване у најразноврснијим облицима, почев од докумената из рата и предратног револуционарног периода до савремених монументалних споменика. Сачувано је много докумената из НОР-а и револуције, многа спомен-обилежја су подигнута у њену славу, све то има научну и васпитно-образовну вриједност.

„Сваки докуменат, или сваки предмет, непокретни или покретни, који нам својом садржином, изгледом, или било чиме говори и свједочи о било којем виду те наше револуционарне борбе, активности и напора, као и резултатима свега тога, затим свако мјесто уз које су најзначајније догађаји из било које области НОБ-е везани, — све то има и своје одговарајуће споменичке вриједности. Са тих основа морамо полазити како у осјењивању шта све треба да се сматра спомеником НОБ-а, тако и у практичној активности на самој заштити споменика.”⁸

Све споменике НОР-а и револуције можемо подијелити на споменике настале у току НОР-а и споменике који су настали последице ослобођења. Споменике настале у НОР-у дијелимо на непокретне и покретне. У покретне споменике НОР-а спадали би: зграде и други грађевински објекти везани за крупније догађаје из НОР-а и револуције, грађевински објекти у којима су била сједишта војних штабова и политичких руко, водстава, објекти који су везани за важније акције, територи-

⁵ Под Орловим кршем — „13. јул” 1975, „Обод”, Цетиње, новембра 1975. (говор Вељка Милатовића, председника Председништва СР Црне Горе приликом уручивања Ордена народног хероја граду Цетињу).

⁶ 25 година социјалистичке Југославије, Београд 1968, стр. 192.

⁷ Исто, стр. 192/93.

⁸ Шефик Баштагић, Заштита споменика НОР-а, Сарајево 1961, стр. 4.

јално одређена мјеста на којима су се збили значајнији војни и други догађаји (битке, пробоји, маршеви, скупови, зборови, формирање војних јединица и сл.), родне куће народних хероја и истакнутих војно-политичких руководиоца, радионице оружја и оруђа из НОР-а, штампарије и техника, пећине, земнице, базе и друга склоништа која су коришћена у току НОР-а, зграде у којима су боравиле савезничке војне мисије, аеродроми и мјеста на која су савезници авионима бацали помоћ у храни, оружју и другом материјалу за НОВ, болнице из НОР-а, партизанска гробља и гробља жртава фашистичког терора, као и појединачни гробови незнатних бораца, грађевински објекти, објекти природе, локалитети и друга мјеста везана за злочине окупатора и домаћих издајника (јаме, пећине, понори, дрвеће и сл.), непријатељски војни објекти, зграде природни објекти, локалитети и друга мјеста везана за важније догађаје радничког покрета и КПЈ прије НОР-а. У покретне споменике НОР-а и револуције спадају: писани документи политичког и војног карактера (прогласи, саопштења, обавјештења, извјештаји, мапе и сл.), фотоматеријали, писани документи везани за истакнутије војне и политичке руководиоце из НОР-а, приватни писани документи и фотографије руководећих личности (дневници, писма, биљешке, лични папири, фотографије и сл.), разни приватни документи и предмети који посредно или непосредно говоре о масовном учешћу наших народа у НОР-у, све врсте штампе (новине, билтени, наредбе, плакати, књиге и др.), разни предмети као документи из НОР-а (оружје, одећа, опрема, војне заставе филмови, филмске траке, факсимили и сл.), разни предмети из НОР-а који су везани за истакнутије личности (оружје, одјећа, опрема, лични прибор итд.), дјела ликовних умјетника-партизана из НОР-а (цртежи, графике, слике, скулптуре, разни модели и др.), писани документи о војном и политичком дјеловању окупатора и квислинга (прогласи, наредбе, мапе, извјештаји и сл.), разни предмети који говоре о животу, патњама и страдањима у непријатељским затворима, логорима стрелиштима, непријатељска штампа (новине, листе стријелањих, плакати, штампане наредбе, прогласи итд.), сав непријатељски фотоматеријал, разни предмети из посједа окупатора и квислинга (оружје, опрема, одјећа, заставе, филмови и др.), писани документи, фотографије, штампа и други предмети који су везани за дјелатност радничког покрета и КПЈ прије НОР-а и писани документи, фотографије, штампа и други предмети везани за истакнутије личности радничког покрета и дјеловање КПЈ прије НОР-а.

У споменике подигнуте послје ослобођења спадају: спомен-костурнице, спомен-плоче, спомен-чесме, спомен-зграде, (болнице, школе, читаонице и др.), спомен-паркови, спомен-бисте истакнутих личности из НОР-а и револуције и архи-

тектонски и други споменици у част догађаја из НОР-а и револуције.

Овјековјечити људе који су дали највише што се могло дати и догађаје из НОР-а и револуције значи овјековјечити револуцију. Свака историјска епоха коју можемо пратити оставила је трагове, поред осталог, и у обликованим волуменима што их називамо споменици. Помоћу њих често можемо пратити успоне и падове људских односа, мисли и рада. Различити у времену и простору одражавају карактеристике тог времена и тог простора. Спомен-обиљежја су подизана обично у знак сјећања на значајне догађаје и личности војно-политичке и културне историје од најстаријих времена. Она су симболизовала побједе извојеване у бојевима и биткама, а у већини случајева представљала су захвалност младе генерације старијој. Постројавањем споменика по времену настанка утврђујемо да они који датирају из периода класних друштвено-економских формација имају класно обиљежје. Обично се преко њих изражавала класна суштина и глорификовала моћ владајуће класе. Разна спомен-обиљежја била су и остала својеврстан израз одређене епохе исказан знацима и изражен посебним симболима.

Одмах послје ослобођења у Црној Гори почела су се подизати спомен-обиљежја, у племенитом такмичењу градова и села. Свака општина и насеље имали су нешто да изразе и покажу свој удио у великим збивањима историје. Основна тежња била је да се одрази дух револуције, њена љепота, изворност и аутентичност. Споменици и друга спомен-обиљежја, посвећена догађајима и личностима НОР-а и револуције, у основној замисли имали су да трајно обиљеже друштвено признање величини жртава, како би се на тај начин успоставила нераскидива повезаност садашњих и будућих генерација са дјелом револуције и доприносом наших народа борби напредног човјечанства. Основни им је, дакле, задатак да као својеврсни историјски тумачи, извори, поуке и поруке, као свјетионици слободе, развијају свијест револуције, да причају генерацијама како се херојски борило и жртвовало.

У протеклих 40 година наша социјалистичка заједница, наши радни људи, друштвено-политичке организације, а посебно СУБНОР, уложили су огромне напоре да се многим палим борцима ода дужна пажња за све што су учинили за слободу наших народа и народности. Настојало се и доста успјело у томе да се обиљеже многа мјеста и подручја у којима су била жаришта народног устанка и револуције, као и она подручја гдје су била масовна стратишта и логори у којима су фашисти и њихове слуге уништавали нашу дјецу, омладину и одрасле. У општинама, мањим мјестима, селима, радним организацијама и школама, широм СР Црне Горе, подигнут је велик број спомен-обиљежја.

На прослави 30. годишњице битке на Сутјесци друг Тито је рекао: „Многобројним споменицима, заједничким гробницама, и на друге начине сачувано је на огромном ратном попришту широм наше земље сјећање на жртве које смо дали, и на безбројне битке које смо водили у борби за слободу и бољи живот у социјализму”.

Земаљски извршни одбор Народног фронта Црне Горе је августа 1948. године упутио акт свим среским одборима Народног фронта у коме се упозорава да се планира подизање спомен-обиљежја и да се за помоћ, материјалну и стручну, обраћају Земаљском извршном одбору и Удружењу ликовних умјетника Црне Горе. Наглашено је да спомен-плоче треба подизати на приступачнијим мјестима, поред путева, „а ни у ком случају онамо гдје остају незапажене”.⁹

Одмах последије Оснивачког конгреса Савеза бораца НОР-а Црне Горе, априла 1948. године, оснивају се секције за историјску грађу при Земаљском одбору, градским и среским одборима Савеза бораца НОР-а. Такође се оснивају одбори за чување и уређивање гробова палих бораца и жртава фашистичког терора. Из записника Секције при Земаљском одбору од 28. јануара 1949. године види се да су секције међусобно повезане и да им је основни задатак да раде на прикупљању историјске грађе. Такође се као важан задатак истиче скупљање предлога и скица за израду спомен-обиљежја. У записнику од 30. јуна 1949. године даје се констатација да је на овим пословима постигнут незнатан успјех и да треба радити на активирању секције. У записнику Секције Земаљског одбора од 16. септембра 1949. године констатује се, на основу извјештаја из срезова, да је рад на сакупљању грађе доста неорганизован и да се постижу доста слаби резултати.¹⁰

Из записника Секције Земаљског одбора од 15. новембра 1949. године види се да су организована савјетовања и да им је основни циљ прављење планова за подизање споменика и спомен-плоча. Из записника Историјске секције од 11. јануара 1950. године види се да је поспјешена акција на сакупљању грађе и да се прецизније одређују обавезе градских и среских комисија које треба да израде предлоге за натписе на споменицима и спомен-плочама са означеним временом и мјестом њиховог откривања. У истом записнику стоји закључак да се у сваком случају приликом подизања спомен-обиљежја треба повезати са умјетницима задуженим за израду идејних скица споменика палих бораца.¹¹ (Први записник је потписао Саво Брковић, а све остало Ђуро Чагоровић.)

⁹ Архива Републичког одбора СУБНОР-а Црне Горе, акт Земаљског извршног одбора Народног фронта Црне Горе, бр. 362 од 27. 8. 1948.

¹⁰ Архива Републичког одбора СУБНОР-а Црне Горе, фасцикла 1, записници.

¹¹ Исто.

У листу „13. јул” о скупљању историјских докумената каже се: „Прикупљање материјала из ослободилачког рата схваћено је на терену прилично уско. Поред тога, многи одбори су само формирали комисије за скупљање историјског материјала из народне борбе, али нијесу скоро ништа сакупили”.¹² Савез бораца града Цетиња успио је до краја маја 1949. године да прикупи 220 разних докумената из НОР-а.¹³ На савјетовању са предсједницима и секретарима среских и градских Савеза бораца, које је организовао Земаљски одбор Савеза бораца НОР-а Црне Горе октобра 1949. године, констатовано је да је прикупљено 2.000 докумената (наредби, прогласа, фотографија, писама, летака, аката и другог материјала) и 800 разних предмета. Истакнут је значај подизања споменика и спомен-плоча и констатовано да је Земаљски одбор израдио 50 спомен-обилежја.¹⁴

На II конгресу Савеза бораца НОР-а Црне Горе, који је одржан 19. децембра 1950. године, у реферату Сава Брковића било је ријечи о историјским секцијама и њиховим задацима на сакупљању историјског материјала, обилежавању историјских мјеста, личности и догађаја. Констатовано је да је било пропуста у раду, али и да је скупљено 6.867 разних писаних докумената и предмета (овдје се мисли на документа која су дошла у градске, среске и Земаљски одбор Савеза бораца). Истакнута је потреба што хитнијег формирања музеја. Констатовано је да подизање споменика и других спомен-обилежја по срезовима иде доста тешко и да у неким срезовима постоји доста самоиницијативе. У Резолуцији II конгреса Савеза бораца НОР-а Црне Горе речено је да треба посветити више пажње подизању споменика и стварању завичајних музеја, као и музеја народног ослобођења Црне Горе.¹⁵ У Резолуцији II конгреса Савеза бораца НОР-а Југославије, одржаног 10. и 11. марта 1951. године, каже се да треба наставити много више и брже са подизањем споменика и обилежавањем мјеста значајних за историју.¹⁶

У првих десет поратних година на подручју Црне Горе подигнуто је 9 значајних споменика који имају мање или више умјетничку вриједност — у Колашину (1951), у Љуботињу (1951), у Бијелом Пољу (1953), у Лијевој Ријечи (1953), у Херцег-Новом (1954), у Голији — срез Никшић (1954). Спомен-биста народном хероју Ивану Милутиновићу подигнута је у Титограду 1954, а спомен костурница у Цетињу, у којој су смјештене кости 120 родољуба исте године, као и споменик у Котору.¹⁷

¹² Лист „13. јул” бр. 1 од 15 јуна 1949. године.

¹³ Лист „13. јул” бр. 2 од 13. јула 1949. године.

¹⁴ Лист „13. јул” бр. 5 од 23. октобра 1949. године.

¹⁵ Лист „13. јул” бр. 1 од 18. јануара 1951. године.

¹⁶ Лист „13. јул” бр. 3 од 27. марта 1951. године.

¹⁷ Архива Републичког одбора СУБНОР-а Црне Горе, фарсцикла 2, акт бр. 47 од 9. фебруара 1955. године.

Поред ових споменика у Црној Гори је у периоду од 1945-1955. подигнуто још око 19 мањих сеоских и општинских споменика. Поред тога, у овом периоду подигнута је и 161 спомен-плоча у знак сјећања на значајне догађаје и личности из НОР-а и револуције. Карактеристично је да су само у 1951. години подигнуте и откривене 53 спомен-плоче. У већини случајева свечано откривање спомен-обиљежја вршено је на некој од јубиларних годишњица.¹⁸

Комисија Главног одбора Савеза бораца НОР-а Црне Горе за обиљежавање историјски значајних догађаја и личности, обиљежујући спомен-обиљежја 1954. године, констатовала је у записнику да главни одбор нема детаљан преглед подигнутих споменика и спомен-плоча, као и гробаља палих бораца и жртава фашистичког терора. Срески одбори Савеза бораца су подизали споменике и спомен-плоче без плана; често су и нетачно исписани, а многи су од слабог материјала и треба их мијењати. Било је доста анрхије у погледу подизања споменика и других спомен-обиљежја. Недостатак критеријума имао је за посљедицу и доста слаб квалитет. Инсистра се да се изврши ревизија текстова и да се анализирају мјеста гдје су подигнута спомен-обиљежја, а поготово скице и нацрти истих. Предложено је формирање стручне комисије за подизање споменика и спомен-обиљежја. Истакнута је потреба његовања јавне критике, што треба повољно да утиче на солидније подизање спомен-обиљежја.¹⁹

Колика је важност придавана овој друштвеној активности, поред осталог, може се видјети и по саставу комисије при Главном одбору за уређивање гробова бораца палих у НОР-у и обиљежавање историјских мјеста (Комисију су сачињавали: Периша Вујошевић, Бошко Милутиновић, Марко Ђолевић, Радован Лекић, Милован Вукотић, Александар Пријић и Веселин Ђурановић).²⁰

На подручју срезова Црне Горе до 1955. године виде се одређене непропорционалности у подизању спомен-обиљежја: Бијело Поље је имало један споменик и 10 спомен-плоча; Котор 2 споменика и 1 спомен-плочу; Цетиње 3 споменика, 1 спомен-костурницу, 16 спомен-плоча из НОР-а и 2 плоче посвећене догађајима и личностима из револуционарног периода прије НОР-а; Жабљак 1 спомен-костурницу са пирамидом и 3 спомен-плоче; Титиград 1 спомен-бисту и 20 спомен-плоча; Бар 11 спомен-плоча; Никшић 3 споменика, 16 спомен-плоча и 1 спомен-пирамиду;

¹⁸ Исто.

¹⁹ Архива Републичког одбора СУБНОР-а Црне Горе, фасцикла 3, записник од 13. октобра 1954. године.

²⁰ Исто, фасцикла 3, акт бр. 272 од 26. јула 1954. године.

Колашин 1 споменик, 14 спомен -плоча, 1 спомен-гробље и 1 спомен-плоча и 1 спомен-чесму.²¹

У једном циркуларном писму Главног одбора Савеза бораца Црне Горе, које је упућено среским одборима Савеза бораца (комисијама за обиљежавање историјских мјеста и уређења гробова палих бораца, речено је да Главни одбор нема преглед подигнутих спомен-обиљежја, да су срески одбори Савеза бораца подизали спомен-обиљежја без плана, да се није водило довољно рачуна о томе гдје се подижу и од каквог су материјала, каквог су изгледа и какви су текстови на њима. Упозорени су срески одбори да комисије треба да имају јасне критеријуме о томе који су споменици и спомен-плоче од трајног значаја а који привременог. Главни одбор сугерише: „убудуће не треба предузимати подизање споменика и спомен-плоча, поготово не исписивати текстове нити одређивати скице и мјеста гдје би се постављали, без договора са Главним одбором”.²²

У првој фази настанка спомен-обиљежја у пракси се осјећало помањкање сређене документације, па због тога у већини случајева спомен-обиљежја прате описни текстови и рељефи као илустрација борбе и страдања. Обишли смо велики број спомен-обиљежја и контактирали са многим мјештанима на чијем терену се налазе спомен-обиљежја. Непосредном опсервацијом може се констатовати да први период стварања споменика у многоме има обиљежје стихижности и кампањског рада, одсуства планова и програма, стручне сарадње и др., што је имало за посљедицу многе грешке и слабости, као што су ликовни неуспјеси и промашаји, нефункционалност и сл. У погледу форме владало је релативно сиромаштво, узак је регистар обликовних рјешења који се, мање-више, понавља на ширем подручју. Није усамљена појава да су поједина спомен-обиљежја дјело сеоских приучених мајстора. Број спомен-плоча показује да је то био најчешћи облик обиљежавања. Доста је карактеристично да на њима има историјских нетачности, да обилују неинвентивним садржајем, граматичким и стилским грешкама, неестетским и често нетачним натписима. Често су постављене на неприступачним мјестима и на трошним објектима природе чиме су изложене пропадању. Већина текстова обавјештава о догађају, а мање је стихова по свете. Ево неколико оригиналних текстова на спомен-плочама који обавјештавају о аутентичном догађају.

²¹ Архива Републичког одбора СУБНОР-а Црне Горе, фасцикла 4, (акт Општинског одбора СУБНОР-а Бијело Поље, бр. 5 од 6. 2. 1955; Котора, бр. 22 од 8. 2. 1955; Цетиња, бр. 16 од 7. 2. 1955; Жабљака без броја; Титограда бр. 36/55 од 7. 2. 1955; Бара бр. 5 од 12. 2. 1955; Никшића бр. 21 од 4. 2. 1955; Колашина бр. 84/54 од 6. 1. 1954; Иванграда бр. 65 од 25. 11. 1954. и Пљеваља бр. 10 од 25. 2. 1955.).

²² Архива Републичког одбора СУБНОР-а Црне Горе, фасцикла 3, циркулар без броја из 1954. године.

У борби на Кошћелама (10 км источно од Цетиња) мало-бројни устаници су 15. јула 1941. потпуно уништили моторизовани италијански батаљон дивизије „Месина” који је бројао 800 војника и официра. Текст на плочи који је посвећен овом догађају гласи:

„Овдје су 15. јула 1941. године 58 партизана потпуно уништили моторизовани италијански батаљон дивизије „Месина”, који је бројао 800 војника и официра”.

У мјесту Брајићима (општина Будва) устаници неколико села разбили су и потукли 18. јула 1941. године моторизовани батаљон „црних кошуља” 208. италијанског пјешадијског пука. Текст на спомен-плочи која је посвећена овом догађају гласи:

„Овдје су 18. јула 1941. партизани: Брајића, Грађана, Мајина, Паштровића, Подгора, Прекорнице и Томића уништили комплетан италијански фашистички батаљон”.

Орјенски партизански батаљон водио је на брду Церовику (општина Херцег-Нови) 7. децембра 1941. борбе с италијанским снагама. Текст на спомен-плочи посвећеној овом догађају гласи:

„Борци Орјенског батаљона извојеваше на овом мјесту 7.XII 1941. значајну побједу над италијанским окупатором, којом још више разбукташе народни устанак у овом крају”.

У мјесту Петровићима (општина Никшић) потучена је 29. новембра 1941. године, под руководством Саве Ковачевића, окупаторска колона од 100 италијанских војника која је располагала и са 2 тенка. Текст на спомен-плочи која је посвећена овој акцији гласи:

„Овдје је 29.XI 1941. дочекана колона од 100 Италијана са 2 тенка и 5 камиона и потучена од стране једне групе партизана из: Бањана, Грахова и Опуне Рудине, под руководством народног хероја Саве Ковачевића-Мизаре”.

Споменик Спасићу и Машери у Тивту носи овај текст:

„Са поштовањем се сјећамо имена поручника бојног брода Југословенске морнарице — Спасића и Машере који су дигли у зрак разарач „Загреб” да не би пао у руке фашистима и потонули заједно с њим — Тито”.

Устаници су 13. јула 1941. године напали италијански гарнизон у Вирпазару (општина Бар) и послије жестоке борбе ослободили тај градић. На спомен-плочи која је посвећена овом догађају текст гласи:

„Овдје су устаници овога краја, под руководством КПЈ, у 2,45 часова ујутро, 13. јула 1941. напали италијански гарнизон од 80 војника и послије жестоке борбе ослободили Вир. У овој борби, на самом прагу непријатељске касарне, погинуо је Ђоко Лековић, члан КПЈ, прва жртва 13. јулског устанка”.

У равном Лазу (општина Титоград) 8. јула 1941. године донесена је историјска одлука о дизању народног устанка. На спомен-плочи посвећеној овом догађају текст гласи:

„Овдје у Равном Лазу, на састанку Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак — 8. јула 1941. године донесена је историјска одлука о дизању народног устанка”.

У Колашину су крајем августа 1942. године почела незапамћена масовна мучења заробљених партизана и ухапшених родољуба. Потом су суђени на смрт и стријељани од стране четника, најамника окупатора. На Брези, у партизанском гробљу, постављена је спомен-плоча, а текст на њој гласи:

„На овом мјесту 1942. и 1943. године фашистички окупатори и њихове слуге-четници мучили су и стријељали преко 700 партизана и родољуба”.

У Манастиру Острог (општина Даниловград) одржана је 8. фебруара 1942. године Скупштина црногорских и бокелских родољуба. Текст на плочи посвећеној овом догађају гласи:

„Под овим кровом — 8. фебруара 1942. године састала се Острошка скупштина црногорских и бокелских родољуба, који изабраше Народноослободилачки одбор за Црну Гору и Боку и упутише народу поруку — Наставите борбу до истраге непријатеља! До побједе!”

Многа од ових и других сличних спомен-обилежја касније су замијењена или рестаурирана.

У другој фази, када се врши урбанизација градова, када се сређују музеји и музејске збирке, спомен-обилежја добијају нов квалитет и савременију форму, а организоване установе стварају планове за подизање спомен-обилежја. Створени су завичајни музеји у Цетињу, Херцег-Новом, Пљевљима, Бијелом Пољу, Иванграду, Никшићу, Титограду, а у Котору је Народни одбор општине донио одлуку о оснивању Музеја НОБ-а. Републички одбор за прославу 20. годишњице устанка одлучио је да се оснује Музеј Револуције у Црној Гори.²³

У извјештају о раду Главног одбора Савеза бораца НОР-а Црне Горе од априла 1962. године, а у вези са спомен-обилежјима, каже се да је уређено и обилежено свега 79 заједничких гробаља и 712 појединачна гроба палих бораца и жртава фашистичког терора. Сва гробаља су обилежена спомен-плочама, претезно са текстовима који обавјештавају о догађајима.²⁴

На територији Црне Горе до априла 1962. године подигнуто је 38 већих и мањих споменика посвећених историјским догађајима и личностима из НОР-а и револуције, 32 спомен-костурни-

²³ Архива Републичког одбора СУБНОР-а Црне Горе, Извјештај о раду Главног одбора Савеза бораца НОР-а Црне Горе од априла 1962, стр. 45, 46 и 47.

²⁴ Исто, стр. 47.

це, 320 спомен-плоча, од чега 103 у 1961. години када је слављена 20. годишњица устанка, 61 спомен-чесма и 21 биста истакнутих револуционара. До 1962. године евидентирано је 12 зграда у којима су била сједишта партизанских војних штабова, 77 пећина, земуница и других скровишта која су коришћена у току НОР-а, 2 зграде-радионице оружја, 26 зграда или других мјеста везаних за непријатељска злочинства, 12 зграда у којима су одржане разне конференције и конгреси у току НОР-а и 6 зграда у којима су биле партизанске болнице.²⁵

Констатује се да је већина споменика и других спомен-обиљежја на потребној умјетничкој висини и да представљају документе времена. Посебно се истиче квалитет споменика у Даниловграду, Споменик „Партизану-борцу” у Титограду и споменик у Пљевљима оцијењени су као монументи велике вриједности. Констатује се да има споменика који нијесу жирирани и не одговарају довољно намјени, а има и оних чија је умјетничка вриједност сумњива. Постигнут је квалитет у односу на ранији период, уз напомену да овим пословима треба прићи са више плана.²⁶

Од краја 1956. до краја 1961. године, преко Главног одбора Савеза бораца НОР-а, вршено је финансирање споменика „Партизану-борцу” на Горици у Титограду, споменика у Пљевљима и Велестову и Меморијалног музеја Саве Ковачевића у Нудолу. Средства су добијена из непривредних инвестиција републичког буџета. За све ове споменике Главни одбор је исплатио 95,252.000 динара.²⁷

У читавом периоду подизања спомен-обиљежја Савез бораца и борачка организација Црне Горе уложили су велике напоре и постизали значајне успјехе, спроводећи у живот своју обавезу да трајно обиљеже историјске догађаје из НОР-а и револуције и успомене на пале борце. Борачка организација била је носилац и организатор обиљежавања историјских мјеста и личности, а широку активност показала је и на уређивању и одржавању партизанских гробља и гробова, као и на прикупљању историјских докумената.²⁸

Добровољним радним акцијама дат је значајан допринос подизању спомен-обиљежја, чувању и одржавању гробља и гробова бораца НОР-а и жртва фашистичког терора. Савез бораца Колашина у току јуна 1949. године дао је 760 радних дана

²⁵ Исто, стр. 48.

²⁶ Исто, стр. 48. и 49.

²⁷ Архива Републичког одбора СУБНОР-а Црне Горе, Извјештај Надзорног одбора о финансијском и материјалном пословању Главног одбора Савеза бораца НОР-а Црне Горе, априла 1962, стр. 3.

²⁸ Извјештај о раду Главног одбора Савеза бораца НОР-а Црне Горе, априла 1962, стр. 43-47. (Архива Републичког одбора СУБНОР-а Црне Горе).

на уређењу плаца и подизању споменика палим борцима, као и на изградњи других објеката.²⁹ Савез бораца Титограда само у току августа и септембра 1949. године дао је преко 15.719 радних часова за уређење гробаља.³⁰ Локалне радне акције биле су многобројне, нарочито у јубиларним годинама. Оне су се организовале, поред осталог, за уређење партизанских гробаља, за подизање спомен-плоча и обиљежавање историјских мјеста. У јубиларној 1961. години изведено је у Црној Гори 176 радних акција, у којима је учествовало око 67.500 омладинаца и омладинки. Само у иванградској општини дато је 58.000 радних дана.³¹

Према подацима који су изнесени на Четвртом конгресу СУБНОР-а Југославије, који је одржан 28. јуна 1961. године у Београду, а који су саопштени у листу „Црвена звезда”, укупно су у Југославији била 14.402 споменика и спомен-објекта. По врстама тај број изгледа овако: 133 радионице оружја, 443 болничка објекта, 356 ратних штампарија, 1.411 сједишта штабова и других руководстава НОР-а, 485 кућа народних хероја, 671 ратно склониште, 803 зграде и друго мјесто везано за окупаторске злочине, 1.145 уређених партизанских гробаља, 1.204 подигнутих костурница и маузолеја, око 5.000 постављених спомен-плоча, 211 спомен-чесма, 20 спомен-зграда, 318 биста истакнутих бораца, 10 подигнутих пирамида, обелиска, фигура, 1.130 архитектонских споменика, 4 уређена спомен-парка, 184 споменика из револуционарног радничког покрета и 894 осталих споменика.³²

Према подацима из „Војне енциклопедије”, у периоду 1946—1961. године у СФРЈ су подигнута 14.402 споменика и спомен-објекта који обиљежавају догађаје и личности из Југославије.³³

У Информацији Републичког завода за заштиту споменика културе из 1964. године каже се да је у Црној Гори подигнуто 477 спомен-обиљежја, гробова и гробаља учесника НОР-а и револуције 781, а евидентирано је и 135 природно меморијалних споменика. Спомен-обиљежја по врстама изгледају овако: 58 већих и мањих споменика, 2 маузолеја (Титоград, Пљевља), 32 спомен-костурнице, 302 спомен-плоче, 61 спомен-чесма, 21 биста истакнутих револуционара. Како се истиче у Информацији, није било планског рада на подизању спомен-обиљежја, а нека спомен-обиљежја треба замијенити, као оно под Вељим Брдом, у Манастиру Морачи, на Радовчу, у Доловима Ковачким и Шти-

²⁹ Лист „13. јул” бр. 3 од 20. августа 1949. године.

³⁰ Лист „13. јул” бр. 5 од 25. октобра 1949. године.

³¹ Архива Републичког одбора СУБНОР-а Црне Горе, Извјештај о раду Главног одбора Савеза бораца НОР-а Црне Горе, априла 1962, стр. 68.

³² Шефик Бештагић, *Заштита споменика НОР-а*, Сарајево 1961, стр. 17.

³³ Војна енциклопедија 9, прво издање, Београд 1967, стр. 92-94.

тарима. Формирање стручног жирија при Савезу бораца довело је до побољшања у изградњи спомен-обиљежја. Све више спомен-обиљежја добија одговарајућу физиономију, постиже се потребна идејна и умјетничка вриједност. Доста су честе појаве, и то линеарне, да поједина племена, па чак и братства, подижу спомен-обиљежја на братственичкој и племенској основи.³⁴

Упоредивањем података о броју спомен-обиљежја у 1962. и 1964. години долази се до закључка да није постојала устаљена евиденција. Појављује се већи спомен-плоча у 1962. него у 1964. (320:302). Такође се долази до закључка да у временском раздобљу од двије године није подигнута ни једна спомен-костурница, спомен-чесма или спомен-биста. Једино се, према подацима, у овом временском перисду повећао број споменика за 20.

У плану рада Комисије за његовање традиција Републичког одбора Савеза бораца НОР-а за 1964. годину, између осталог, каже се да је Комисија за преглед и оцјену подигнутих споменика извршила увид и предложила да се неуспјели споменици (под Вељим Брдом, на Радовчу, у Морачи, Штитарима) замијене. У истом документу је констатовано да на спомен-обиљежјима има текстова који су шаблонски, штур и технички слабо обрађени.³⁵ Међу спомен-обиљежјима има дјела савремене монументалне пластике и урбанистичко-архитектонских остварења, као што су споменици у Котору, Даниловграду, на Лазинама (Даниловград), у Херцег-Новом, Титограду, Пљевљима, у Петровцу на Морју, Андријевици и Жабљаку.³⁶

У Извјештају о раду Републичког одбора СУБНОР-а Црне Горе од маја 1969. године каже се да је Завод за заштиту споменика културе СР Црне Горе регистровао укупно 478 спомен-обиљежја из НОР-а и револуције. Ту су урачунати споменици, спомен-плоче, спомен-гробови, спомен-чесме, спомен-гробнице, спомен-бисте, спомен-костурнице, пирамиде, обелисци и спомен-гробља. Констатује се да се број спомен-обиљежја повећава из дана у дан и да се ради на основу унапријед припремљених пројеката, па су зато све солиднија. Констатује се да се при обиљежавању није водило довољно рачуна о избору врсте обиљежја, димензијама и симболима, садржају текстова и тачности историјских података, квалитету материјала и уклапању у амбијент и урбанистичку цјелину. Одржавање споменичког фонда није добро, па велики број споменика пропада и врло лошег је изгледа. Нијесу углавном расписивани конкурси и мало су били ангажо-

³⁴ Архива Републичког одбора СУБНОР-а Црне Горе, фасцикла 3, Информација Завода за заштиту споменика културе.

³⁵ Архива републичког одбора СУБНОР-а Црне Горе, фасцикла 4, Планови Савјета Републичког одбора СУБНОР-а за његовање револуционарних традиција.

³⁶ *Споменици револуције у Југославији*, „Свјетлост”, Сарајево 1968, (СУБНОР Југославије), стр. 86, 87, 88, 89, 90, 120, 123-125, 137, 140. и 228.

вани чланови неких стручних удружења (архитекте, ликовни умјетници, историчари, историчари умјетности, књижевници и др.). Многа мјеста, догађаји и личности нијесу адекватно обиљежени. Основни пропусти су што није било устаљених планова и што изградња спомен-обиљежја није била предвиђена плановима друштвено-политичких заједница.³⁷

У првом периоду, од 1945. до 1955. године, подигнуто је укупно 189 разних спомен-обиљежја. Како је већ речено, тада је било спонтаности и стихијности у подизању спомен-обиљежја. Има историјских нетачности у текстовима и неинвентивности њиховог садржаја. У погледу ликовних рјешења остварен је скроман умјетнички домет, а има и случајева ликовног неуспјеха и промашаја. У превеликој жељи и намјери да се што више мјеста, догађаја и личности обиљежи, често је изостала брига о чувању, одржавању и заштити.

Други период, од 1955. до 1965. године, у знаку је наглог повећања броја спомен-обиљежја. Подигнуто је 289 разних обиљежја. У односу на ранији период остварен је и квалитетан напредак, у првом реду због постојања плана рада. Грађевински материјал је бољи и разноврснији. Најзначајнији споменици подигнути у овом периоду добијају све више савремену форму. И даље је мало намјенских спомен-обиљежја и спомен-обиљежја тематског карактера.

У периоду од 1965. до 1971. године, до доношења Закона о споменицама и спомен-обиљежјима историјским догађајима и личностима,³⁸ подигнуто је 260 споменика и других спомен-обиљежја. Овај период карактерише више реда у подизању, чувању и одржавању спомен-обиљежја. Долазиле су до изражаја и неке слабости, које су и условиле доношење Закона о споменицама и спомен-обиљежјима 1971. године.

Укупан број споменика и спомен-обиљежја, који чине споменички фонд, подигнут од ослобођења 1945. до 1971. године износи 738. У назначеним периодима, и поред мноштва подигнутих спомен-обиљежја, није се водило довољно рачуна о временским, тематским и територијалним односима. Има појава да су неке области друштвеног рада, неке заслужне личности политичког, културног и научног живота, и, најзад, неке средине — остали неисказани или неадекватно исказани. „Одржавање спомен-обиљежја остало је изван домена организованог рада и усмјеравајуће политике”.³⁹ У Информацији „Актуелна питања подизања

³⁷ Архива Републичког одбора СУБНОР-а Црне Горе, Извјештај о раду Републичког одбора СУБНОР-а Црне Горе, Трећа скупштина, маја 1969. стр. 37. и 38.

³⁸ Службени лист Црне Горе, бр. 26/71.

³⁹ Републички секретаријат за образовање, културу и науку, Информација „Нека актуелна питања у вези са подизањем споменика и спомен-обиљежја”, Титоград, марта 1977. године.

споменика и спомен-обиљежја” констатује се да је мало намјенских споменика (фонтана, спомен-чесми, спомен-домића, спомен-читаоница, спомен-паркова, дрвореда и др.) који би корисније и достојније обиљежили догађаје и личности из НОР-а и револуције. Такође је мало спомен-обиљежја посвећених одредима, бригадама, масовном учешћу народа у НОР-у и другим догађајима колективне борбе.

Овакво стање спомен-обиљежја протеклог периода било је основни разлог за доношење Закона 1971. године. Требало је, у првом реду, одстранити слабости испољене у ранијем периоду подизања споменика и других спомен-обиљежја. Степен развоја нашег друштва у цјелини захтијевао је организовану и квалитетнију дјелатност у овој области. Спомен-обиљежја су морала на адекватнији начин да изражавају нове захтјеве, жеље и намјере. Политика подизања требало је да буде израз ширег друштвеног договорања бројних субјеката, и то дугорочијег карактера. Сви ови ставови уграђени су у Закон о споменицима и спомен-обиљежјима, тим прије и више што су у споменике културе увршћени и „спомен-обиљежја и споменици ослободилачких ратова подигнути значајним догађајима и личностима”,⁴⁰ дакле, цјелокупни фонд споменика и спомен-обиљежја из НОР-а и револуције.

Позитивни законски прописи од 1971. године прилично су јасно дефинисали права и обавезе у подизању, чувању и одржавању споменика и других спомен-обиљежја. Законодавац је одредио и критеријуме. У члану 5 каже се да „одобрење за подизање споменика, односно спомен-обиљежја даје Републички орган управе надлежан за послове културе”.⁴¹ Уз захтјев за добијање одобрења за подизање спомен-обиљежја треба приложити комплетну документацију која је предвиђена чланом 6 Закона (документацију о догађајима и личностима са образложењем, податке о врсти споменика, односно спомен-обиљежја, податке о уклапању споменика, спомен-обиљежја у просторни и урбанистички план одговарајућег подручја, текст који се исписује, податке о обавези чувања и одржавања споменика и спомен-обиљежја и техничку документацију-пројекат).

Овим законом створени су услови да се у даљој политици подизања и чувања спомен-обиљежја избјегну испољене слабости, као што су: неадекватна локација и амбијент, нефункционалност, ликовна недоследност и идејни промашај, произвољност у избору спомен-обиљежја, непотпуност и непрецизност текстова који се исписују, и др.

⁴⁰ Закон о заштити споменика културе „Службени лист СР Црне Горе” бр. 12/65.

⁴¹ Закон о споменицима и спомен-обиљежјима историјским догађајима и личностима, „Службени лист СР Црне Горе”; бр. 26/71.

Од 1971. године (дакле, од доношења Закона) до 1976. подигнуто је свега 129 споменика и других спомен-обилежја. Од тога броја свега је 18 подигнуто у складу са прописима. Дакле, врло мали број спомен-обилежја подигнут је у редовном поступку. У наведени број подигнутих спомен-обилежја у овом временском периоду урачуната су и спомен-обилежја догађајима и лично-стима из старије прошлости „којих је, иначе, веома мали број”.⁴²

Само су Даниловград и Котор подигли сва спомен-обилежја у складу са прописима, а општине Бијело Поље, Жабљак, Мојковац, Плав, Плужине, Рожаје, Тиват и Шавник ни за једно подигнуто спомен-обилежје нијесу добиле одобрење. За Будву и Колашин немамо податке.⁴³

Разлози за овакво стање, поред осталих, јесу: неинформисаност субјеката изградње спомен-објеката, неефикасност општинских органа управе и недисциплина субјеката изградње спомен-објеката.⁴⁴

У члану 11 Закона о споменицима и спомен-обилежјима каже се: „Ако инвеститор подигне споменик, односно спомен-обилежје, супротно одредбама овога Закона, општински орган управе, надлежан за послове културе, донијеће рјешење да се споменик, односно спомен-обилежје, у одређеном року уклони”. И даље: „Ако инвеститор у одређеном року не уклони споменик, односно спомен-обилежје, општински орган управе, надлежан за послове културе, предузеће мјере да се тај споменик, односно спомен-обилежје, уклони о трошку инвеститора”.

Спомен-обилежја су добра у општој употреби и могу се подизати, одржавати и користити у складу с намјеном. Бројни су прописи који су регулисали ову материју. Закон о заштити споменика културе⁴⁵ је најпотпунији пропис, који се мора узимати као основа за нормативно уређивање свих питања подизања, чувања одржавања и коришћења спомен-обилежја ослободилачким ратовима и другим значајним догађајима и личностима. На чување и одржавање покретних културних добара (музејски материјали) односи се Закон о музејској дјелатности.⁴⁶ Када је у питању ова област, потребно је имати стално на уму и у употреби Закон о задужбинама, фондацијама и фондовима,⁴⁷

⁴² Републички секретаријат за образовање, културу и науку, Информација „Нека актуелна питања у вези са подизањем споменика и спомен-обилежја, Титоград, марта 1977. године.

⁴³ Исто.

⁴⁴ Исто.

⁴⁵ Закон о заштити споменика културе, „Службени лист СР Црне Горе”, 16/77. и 26/77.

⁴⁶ Закон о музејској дјелатности, „Сл. лист СР Црне Горе”, бр. 26/77.

⁴⁷ Закон о задужбинама, фондацијама и фондовима, „Сл. лист СР Црне Горе”, бр. 24/85.

Закон о планирању и уређењу простора,⁴⁸ Закон о СИЗ културе,⁴⁹ као и Закон о погребној дјелатности и о уређењу и одржавању гробаља⁵⁰ и др. Неки од ових закона непосредно уређују ову материју, а други посредно. За остваривање друштвених потреба чувања, заштите и одржавања спомен-обиљежја потребно је познавати и примјењивати цио тај блок прописа.

Законом о гробљима, гробовима и другим спомен-обиљежјима југословенских бораца⁵¹ утврђена су гробља и спомен-обиљежја у мјестима која су током ратова била попришта масовних погибија и стријељања. У Црној Гори су: Маузолеј „Партизану-борцу” на Горици — Титоград; „Партизанско гробље” на Брези Колашин; Споменик палим борцима из пљеваљске битке на Стражици — Пљевља; Спомен-костурница родољуба и недужних грађана у Долима код Миљковца — Плужине; Спомен-гробље умрлих родољуба интернираца у логору у првом свјетском рату у Буљарицама — Петровац на Мору и Спомен-гробље умрлих родољуба — интернираца у логору у првом свјетском рату у Вуксанлекићу — Титоград.

Од 1945. до 1976. године у СР Црној Гори, на подручју 20 општина, подигнуто је укупно 855 спомен-обиљежја посвећених догађајима и личностима НОР-а и револуције. Од тога броја 143 су мањи и већи споменици. Највећи број обиљежја (461) чине спомен-плоче. У обиљежавање догађаја, мјеста и личности из наше најновије историје уложена су огромна материјална средства и изванредни напори. О томе увјерљиво говори податак о броју спомен-обиљежја. Споменички фонд по општинама изгледа овако:

На подручју општине Никшић од ослобођења до 1976. године подигнуто је 160 спомен-обиљежја, и то: 26 споменика, 105 спомен-плоча, 3 спомен-чесме, 22 спомен-бисте и 4 барелефа. Од укупног броја обиљежја 48 су посвећена палим борцима, 32 борбама, 9 формирању војних јединица, 8 оснивању НОО, 4 сједиштима војних руководстава и народне власти, 7 сједишћима, зборовима и савјетовањима, 6 сједиштима болница, 2 затворима, 1 размјени заробљеника, 1 раду партизанске радионице оружја и 1 спомен-обиљежје раду штампарије. Остала спомен-обиљежја посвећена су разним другим догађајима.⁵²

⁴⁸ Закон о планирању и уређењу простора, „Сл. лист СР Црне Горе”, бр. 7/85.

⁴⁹ Закон о СИЗ културе, „Сл. лист СР Црне Горе”, бр. 18/82 и 28/85.

⁵⁰ Закон о погребној дјелатности и о уређењу и одржавању гробаља, „Сл. лист СР Црне Горе”, бр. 28/84.

⁵¹ Закон о гробљима, гробовима и другим спомен-обиљежјима југословенских бораца, „Сл. лист СР Црне Горе”, 8/64, 22/77 и 14/78.

⁵² Архива Општинског одбора СУБНОР-а Никшић, акт бр. 02-143/1 од 30. 6. 1976. године.

На територији пљеваљске општине у истом периоду подигнута су свега 53 спомен-обилежја, и то: 6 споменика, 7 спомен-биста, 3 спомен-пирамиде, 29 спомен-плоча, 5 спомен-гробница и 3 спомен-чесме. У споменичком фонду нарочито се истиче својом монументалношћу споменик на Стражици у Пљевљима.⁵³

Барска општина, поред 9 споменика (Вирпазар, Годиње, Комарно, Горња Сеоца, Доња Сеоца, Томићи, Глухи До, Мачуге и Утрга), има у споменичком фонду 18 спомен-плоча и 3 спомен-бисте (двје у Бару и једна у Вирпазару).⁵⁴

Релативно мало подручје које припада општини Будва добро је покривено спомен-обилежјима. Укупно их је 35, и то: 5 споменика, 3 спомен-бисте, 19 спомен-плоча и 8 других врста спомен-обилежја (заједничке гробнице, грбови и спомен-чесме).⁵⁵

Општина Рожаје релативно је сиромашна спомен-обилежјима. У споменичком фонду има 1 споменик у Рожајама, подигнут погинулим борцима овога краја, 1 спомен-гробницу са спомен-плочом посвећеном погинулим борцима из Рожаја: Ивзији Цатовићу и Јуху Куртагићу. У Бишеву је подигнута 1 спомен-плоча са именима погинулих бораца бивше бишевске општине, 1 спомен-биста народном хероју Милуну Ивановићу, 1 спомен-плоча на мјесту званом Топ, близу Рожаја, посвећена погинулом комесару батаљона IX црногорске ударне бригаде. На подручју општине до 1967. године није подигнуто ни једно спомен-обилежје.⁵⁶

На подручју колашинске општине до 1976. године подигнуто је 40 спомен-обилежја, од тога 2 споменика, 1 спомен-гробље (на Брези) посвећено стријељаним партизанима и родољубима у ратној 1942/43. години, 11 спомен-биста, 24 спомен-плоче, 2 спомен-чесме, 1 спомен-дом и 1 спомен зграда у којој су одржана I, II и III засједање Земаљског антифашистичког вијећа народног ослобођења Црне Горе и Боке, као и конгреси Антифашистичке омладине и Антифашистичког фронта жена Црне Горе.⁵⁷

Општина Мојковац, поред 10 споменика подигнутих до краја 1975. године (Мојковац, Рудница, Штитарица, Подбишће, Гојаквићи, Прошћење, Стевановац, Жари, Крстац и Лепенац), у спомен-фонду има 6 спомен-плоча, 10 спомен-биста (Бошку Дедеићу, Алекси-Бећу Ђиласу, Вуксану Ђукићу, Вукману Кру-

⁵³ Архива Општинског одбора СУБНОР-а Пљеваља, акт бр. 115 од 5. 7. 1976. године.

⁵⁴ Архива Општинског одбора СУБНОР-а Бар, бр. 163/2 од 25. 6. 1976.

⁵⁵ Архива Општинског одбора СУБНОР-а Будва, бр. 131 од 20. 6. 1976.

⁵⁶ Архива Општинског одбора СУБНОР-а Рожаје, акт бр. 137 од 23. 6. 1976.

⁵⁷ Архива Општинског одбора СУБНОР-а Колашин, бр. 114 од 24. 6. 1976.

шчићу, Ненаду Ракочевићу, Радомиру Ракочевићу, Малиши Дамјановићу, Милу Јушковићу, Миловану Ракочевићу и Светозару Дробњаку) и 1 спомен-гробље.⁵⁸

Међу 7 споменика на подручју херцеговске општине истичу се својом монументалношћу и љепотом споменици у Савини и Подима. Поред споменика, општински споменички фонд располаже са 8 спомен-биста, 38 спомен-плоча и 1 спомен-чесмом.⁵⁹

Цетињска општина, и поред 52 спомен-обиљежја, која су разноврсна, има доста необиљежених мјеста. Спомен-фонд ове општине сачињавају: 8 споменика, 31 спомен-плоча, 3 спомен-бисте, 4 спомен-гробнице, 4 спомен-пирамиде и 2 спомен-дома.⁶⁰

На подручју титоградске општине подигнуто је до 1976. године укупно 78 спомен-обиљежја, и то: 13 споменика, 17 спомен-биста, 31 спомен-плоча, 6 спомен-гробница, 4 спомен-гробља, 4 споме-чесме и 3 спомен-пирамиде. У Извјештају Шестој скупштини СУБНОР-а Титоград, децембра 1975. године, констатује се да је већина спомен-обиљежја подигнуто прије 20 година и да су многа у лошем стању, и да нормативним актима друштвено-политичких заједница није регулисано финансирање њиховог одржавања.⁶¹

Општина Тиват у свом споменичком фонду има укупно 19 спомен-обиљежја, и то: 8 споменика, 8 спомен-плоча и 3 спомен-бисте.⁶²

Општина Улцињ има свега 11 спомен-обиљежја, и то: 2 споменика, 6 спомен-плоча и 3 спомен-бисте.⁶³

Општина Плав у свом споменичком фонду има 7 већих и 18 мањих појединачних споменика, 6 биста (2 у Муруни и 4 у Гусињу), 4 спомен-гробнице са бистама (све у Гусињу) и 8 спомен-плоча.⁶⁴

Даниловградска општина подигла је у послеријатном периоду до краја 1975. године свега 37 спомен-обиљежја, и то: 8 споменика, међу којима се истичу споменици у Даниловграду и на Лазинама, 3 спомен-костурнице и 26 спомен-плоча.⁶⁵

⁵⁸ Архива Општинског одбора СУБНОР-а Мојковац, акт бр. 27/1 од 18. 2. 1975. и бр. 198 од 1. 7. 1976.

⁵⁹ Архива Општинског одбора СУБНОР-а Херцег-Нови, акт бр. 92 од 20. 7. 1976.

⁶⁰ Архива Општинског одбора СУБНОР-а Цетиње, акт бр. 318 од 22. 12. 1976.

⁶¹ Извјештај на VI скупштини СУБНОР-а Титоград, децембра 1975. године, стр. 18. и 19.

⁶² Архива Општинског одбора СУБНОР-а Тиват, бр. 92 од 23. 12. 1976.

⁶³ Архива Општинског одбора СУБНОР-а Улцињ, акт бр. 219/76. од 24. 12. 1976.

⁶⁴ Архива Општинског одбора СУБНОР-а Плав, акт бр. 115 од 27. 7. 1976.

⁶⁵ Архива Републичког одбора СУБНОР-а Црне Горе — Списак спомен-обиљежја у Општини Даниловград, достављен 15. 4. 1975.

Поред споменика подигнутог палим борцима у Жабљаку, који се истиче својом монументалношћу, подручје општине у споменичком фонду има 9 спомен-плоча, 6 спомен-школа, 4 спомен-бисте, 1 спомен-кућу и 1 спомен-чесму. Укупно има 22 спомен-обилежја.⁶⁶

Од укупно 31 спомен-обилежја на подручју општине Бијело Поље, 12 су споменици, 9 спомен-плоче, 9 спомен-бисте и 1 спомен-чесма.⁶⁷

Иванградска општина у споменичком фонду има 3 споменика, 56 спомен-плоча, 7 спомен-биста, 1 спомен-чесму и 1 спомен-земуницу, поред спомен-обилежја која су у градњи. Истиче се монументални споменик на Јасиковцу код Иванграда.⁶⁸

Поред 12 споменика, подручје которске општине у споменичком фонду има 21 спомен-плочу, 4 спомен-бисте и 1 спомен-костурницу. Скоро у сваком дому културе на подручју општине налазе се спомен-слике погинулих бораца са тога подручја, као и жртва фашистичког терора (Столив, Прчањ, Муо, Доброта, Пераст, Ораховац, Рисан и Мориње).⁶⁹

Шавничка општина има свега 10 спомен-обилежја, и то: 3 споменика, 4 спомен-плоче и 3 спомен-чесме.⁷⁰

Да подручју општине Плужине подигнуто је свега 12 спомен-обилежја, и то спомен-плоча. Значајно мјесто у споменичком фонду ове општине добиће споменик у Долима код Миљковца, посвећен старцима, женама и дјеци погинулим у петој непријатељској офанзиви.⁷¹

Према подацима, у току 1976. године подигнуто је 69 нових спомен-обилежја. Закључно са 1976. годином, у Црној Гори је било укупно 867 споменика и других спомен-обилежја са темом из НОР-а и револуције. То је, свакако, значајан фонд који илуструје, једним дијелом, наш однос према НОР-у и револуцији. Распрострањеност ових спомен-обилежја на подручју Републике не одражава увијек богатство и значај историјских збивања којима су посвећени, односно није у складу са бројем значајних

⁶⁶ Исто, Списак спомен-обилежја Општине Шавник, достављен априла 1975. године.

⁶⁷ Архива Општинског одбора СУБНОР-а Бијело Поље, акт бр. 649 од 29. 12. 1976. године.

⁶⁸ Архива Општинског одбора СУБНОР-а Иванград, акт бр. 630 од 24. 12. 1976. године.

⁶⁹ Архива Општинског одбора СУБНОР-а Котор, акт бр. 164 од 26. 7. 1976. године.

⁷⁰ Архива Општинског одбора СУБНОР-а Шавник, акт без броја од јануара 1977. године.

⁷¹ Архива Општинског одбора СУБНОР-а Плужине, акт бр. 155 од 21. 7. 1976. године.

догађаја и личности везаних за одређена подручја, па и Републику у цјелини. Тешко се могу наћи разлози за објашњење чињенице да у неким општинама број спомен-обиљежја износи преко 150, а у некимма ни десетак. Територијална распрострањеност спомен-обиљежја говори да су често опредјелујући фактори били материјална база инвеститора и организованост разних субјеката у изградњи споменика и других спомен-обиљежја.

Број спомен-обиљежја подигнутих до краја 1976. године по општинама изгледа овако:⁷²

1. Бар	— — — — 31	11. Плав	— — — — 43
2. Бијело Поље	— — 31	12. Плужине	— — — 12
3. Будва	— — — — 35	13. Пљевља	— — — 53
4. Даниловград	— — 37	14. Рожаје	— — — — 5
5. Жабљак	— — — 22	15. Тиват	— — — — 19
6. Иванград	— — — 68	16. Титоград	— — — 92
7. Колашин	— — — 40	17. Улцињ	— — — 11
8. Котор	— — — — 38	18. Херцег-Нови	— — — 59
9. Мојковац	— — — 27	19. Цетиње	— — — 61
10. Никшић	— — — 160	20. Шавник	— — — 11

Ова табела не садржи називе улица, тргова, насеља, школа, радних организација, итд.

Неке раније назначене слабости у изградњи спомен-обиљежја и даље су биле присутне, као што су: одсуство дугорочних програма подизања, недостатак јасније и шире програмске концепције, чвршћи критеријуми и др. Више су обиљежавана мјеста страдања него мјеста гдје се рађало и стварало оно што је утицало на успјешан развој и побједу НОР-а и на социјалистички карактер револуције. И поред великог броја споменика и других спомен-обиљежја подигнутих у послеријатном периоду, остало је још увијек необиљежених догађаја, мјеста и личности, па због тога постоји стална тенденција подизања нових спомен-обиљежја.

⁷² Републички секретаријат за образовање, културу и науку, Информација „Нека актуелна питања у вези са подизањем споменика и спомен-обиљежја, Титоград, марта 1977. године.

ПРЕГЛЕД СПОМЕН-ОБИЉЕЖЈА У ЦРНОЈ ГОРИ 1982. ГОДИНЕ⁷³

Општина	Маузолеји	Мемор. комп.	Споменици	Спомен бисте	Спомен плоче	Спомен гробља и гробнице	Спомен домови	Спомен куће	Спомен пирам.	Спомен чесме	Називи	Остало	
Бар			12	7	24							31	
Б. Поље			11	11	14	1					2	43	
Будва			5	3	25	4	1				4	44	
Даниловград			7	5	28	4	1					23	
Жабљак			1	11	12	4	1	1			1	13	
Иванград			11	17	58	1					2	35	
Колашин			8	19	25	1					1	16	
Котор			13	4	22	3			1			12	
Мојковац			14	10	6	1					1	7	
Никшић			36	49	113	18	1				3	138	10
Плав			8	9	13	4	1					9	
Плужине		1	7	4	14		4					10	7
Пљевља			6	21	26						3	51	
Рожаје			1	2	2						1	2	
Тиват			12	1	8							8	4
Титоград	1		21	45	32	14	4		6		2	80	
Улцињ			2	4	13							27	
Х. Нови			8	6	31	5		1				33	
Цетиње			10	16	38	4	3		6		1	15	
Шавник			6	2	4						4	2	
Свега:	1	1	199	236	486	63	15	2	13	25	599	21	

Свеукупно: 1.681

Ова табела садржи непотпуне податке о називима улица, тргова, насеља, школа, радних организација и др.

Као што илуструје табела спомен-обиљежја из 1982. године, у току последњих неколико година подигнут је велики број спомен-обиљежја. Међутим, посебно је значајно то што су, у односу на раније стање, остварени крупни резултати у подизању функционалнијих спомен-обиљежја, што су спомен-обиљежја савременија и љепша и боље лоцирана и распоређена, како у оквиру општине тако и на подручју Републике као целине. Такође, у новије вријеме подигнуто је неколико спомен-обиљежја која изражавају континуитет борбе за слободу.

Број од око 1.000 подигнутих спомен-обиљежја у СР Црној Гори показује богатство споменичког фонда. Истина је да је

⁷³ Архива Републичког одбора СУБНОР-а Црне Горе (фас. Традиције).

то велики број, али је исто тако истина да се није у довољној мјери водило рачуна о временским, тематским и територијалним односима. Очеvidно је да су неке области друштвеног рада, неке заслужне личности политичког, културног и научног живота, као и неке средине — остали неисказани или неадекватно исказани. Чињеница је да је још мало намјенских споменика: фонтана, спомен-чесми, спомен-домова, спомен-читаоница, спомен-паркова и др. који би корисније и достојније обиљежили догађај и личност НОР-а и револуције. Мало је спомен-обиљежја посвећених: одредима, бригадама, масовном учешћу народа у НОР и другим догађајима колективне борбе.

ПРЕГЛЕД СПОМЕН-ОБИЉЕЖЈА У ЦРНОЈ ГОРИ 1987. ГОДИНЕ⁷⁴

Општине	Маузолеји	Мемор. комплекс	Споменици	Спомен. домови	Спомен гробља	Спомен плоче	Спомен бисте	Спом. обиљ.	Укупно:
Бар	—	—	14	1	6	24	15	3	63
Б. Поље	—	—	17	—	—	13	17	12	59
Будва	—	—	6	—	—	25	3	10	44
Даниловград	—	—	8	1	4	33	4	5	55
Жабљак	—	—	3	2	—	8	8	9	30
Иванград	—	—	7	—	—	21	10	25	63
Колашин	—	—	3	1	1	32	12	7	56
Котор	—	—	13	—	2	22	4	12	53
Мојковац	—	—	14	—	1	6	10	5	36
Никшић	—	—	31	3	—	123	49	11	217
Плав	—	—	3	—	—	5	5	6	43
Плужине	—	1	5	4	—	19	8	6	43
Пљевља	—	—	8	—	6	26	17	5	62
Рожаје	—	—	1	—	—	—	1	5	7
Тиват	—	—	11	—	—	11	—	5	27
Титогорад	1	—	22	3	7	51	44	15	143
Улцињ	—	—	3	—	—	9	5	4	21
Х. Нови	—	—	7	—	5	34	10	3	59
Цетиње	—	1	19	4	2	36	4	7	73
Шавник	—	—	8	1	—	7	5	9	30
Свега:									1.160
Свеукупно:	1	2	203	20	34	505	231	164	1.160

Ова табела не садржи податке о називима улица, тргова, насеља, школа радних организација и др.

⁷⁴ Историјски институт СР Црне Горе — Редакција за лексикон споменика културе.

Податак да у Црној Гори постоји око 1.200 спомен-обилежја говори о значају овог богатства које је посвећено НОР-у и револуцији и које треба да буде у функцији друштва и чувања и развијања традиција револуције. Ова бројка постаје још импресивнија ако се има у виду да је највећи дио спомен-обилежја подигао народ самодоприносом. Ако се овима спомен-обилежјима додају називи улица, радних организација и др. — тај број ће прећи 2.000.

Толики споменички фонд велики је друштвени капитал. Међутим, иако су у овој области остварени веома значајни резултати, помилали су се и разни проблеми, који се јављају од подизања спомен-обилежја до остваривања његове намјене и до чувања и заштите. И садашње стање спомен-обилежја не одговара у потпуности својој функцији: непотпуна евиденција, запуштеност и руинираност, ликовно-естетски и урбанистички проблеми, нефункционалност, неријешена питања заштите, одржавања и патроната, неуједначеност критерија, извори финансирања, непоштовања законских прописа, грешке у подацима, неодговарајући текстови, проблем подизања нових спомен-обилежја, локализам и племенштина, итд.

Често и са најбољим намјерама, при подизању спомен-обилежја понашали смо се као да историја почиње од нас. Посљеђица тога је заборављање раније историје, посебно нашег предреволуционарног и радничког покрета. Као што је познато, историја је једна и недјелјива и бројни значајни догађаји и личности из наше прошлости условили су и омогућили избијање нових догађаја и долазак нових личности. Такође, све израженија је појава заборављања истакнутих личности и крупних догађаја из НОР-а и револуције за рачун живих. Безмало, као да ћемо сваку кућу у којој је рођен борац да претворимо у спомен-обилежје. Осим тога, неким значајним догађајима, датумима и личностима нијесмо посветили дужну пажњу, док смо улогу других пренагласили. У том смислу треба исправљати што се исправити може и остварити принцип да ни једна личност нема два спомен-обилежја и да се заборављене личности и догађаји отргну од заборава. Такође, треба учинити све да се сузбију локалистичке и племенске претензије и да се све више, умјесто појединцима, подижу спомен-обилежја значајним догађајима који симболизују улогу свих, колектива.

Спомен-обилежја треба да живе непрекидним животом. На тим мјестима треба да се окупља омладина, да се одржавају историјски часови, културни програми, сусрети са борцима, јер ће на тај начин она остварити своју праву функцију.

Недостатак монографија о спомен-обилежјима НОР-а и револуције захтијева да се што прије приступи овом послу. Таква књига била би у функцији наставе у школама, туризма, итд.

Заштита постојећег споменичког блага општедруштвени је задатак.

Посљедњих година у нашој земљи се настоји да се друштвена заједница (од мјесних заједница, општина, регија и република-покрајина до Федерације) ангажовањем свих друштвено-политичких организација и других друштвених субјеката у оквиру јединственог фронта организованих социјалистичких снага опредјељује да се питања изградње, финансирања, заштите, чувања, коришћења и шире презентације споменика и спомен-обиљежја НОР-а и социјалистичке револуције рјешавају самоуправно на свим нивоима и да се укључују у редовне токове нашег делегатског система. Овако подруштвљавање ове активности несумњиво је већ дало одређене резултате. Добро организовану друштвену заштиту не може да замијени правна и административна. Од посебног је значаја заштита аутентичних цјелина и објеката. У цјелокупној политици подизања, чувања и одржавања спомен-обиљежја треба његовати тежњу да она остану не само материјални израз најљепших завјештења већ и објекти драгоцјени за науку и умјетност, мјеста на којима ће радни људи, а посебно млади, наћи елементе непосредног образовања и васпитања. Значајно је такође истаћи да се аутор спомен-обиљежја појављује као фактор у чувању интегритета свог дјела, из чега произлази појачана обавеза да се спомен-обиљежја морају чувати и као таква.

Прворазредни је задатак да се изврши потпуна евиденција до сада подигнутих спомен-обиљежја и спомен-објеката уопште. Евиденцију треба водити јединствено, по систему картотеке, да се њоме обухвате све категорије обиљежја, стање у коме се налазе и мјере које треба предузети за њихово санирање. Свако спомен-обиљежје треба да има свој досије. Досадашњи недостатак евиденције спомен-обиљежја произлази из неизвршене обавезе имаоца, што представља немогућност заводâ и других субјеката да утврђују њихова својства. Ово су, по нашем мишљењу, били разлози који су утицали да се не обаве други послови, као што су: класификација спомен-обиљежја, регистровање, праћење стања и др. Потпуном евиденцијом могуће је спровести објективну валоризацију спомен-обиљежја, при чему би се узимали у обзир значај спомен-обиљежја, одговарајућа локација, идејно-умјетничка замисао, ликовна вриједност, одговарајући натписи и др. Издавање спомен-обиљежја која имају трајну вриједност од оних која је немају има посебан значај.

Коришћење спомен-обиљежја за разне намјене посебна је тема. Мјеста која представљају спомен-догађаје интересантна су за науку, јер су она елементи за реконструкцију догађаја. Својим изгледом треба да привлаче посјетиоце, а у томе ће се успјети ако су дошла до изражаја вајарска, архитектонска и друга

остварења. Врло је значајно да до спомен-обилежја постоје прилазни путеви и стазе, путокази и објекти за прихватање посјетилаца. Потребно је имати проспекте, олбуме, репродукције и др. што даје шира обавјештења о елементима и вриједностима споменика и других спомен-обилежја. У многим случајевима потребан је стручни водич, а од посебног значаја је постојање топографско-географске карте са спомен-обилежјима. У даљој политици подизања споменика потребно је покренути ширу дебату да би се рашчистила питања као што су: карактер и намјена споменика, однос локалних и братственичких иницијатива и иницијатива друштвено-политичких организација, пропорционалност у обилежјима из раније и новије прошлости, начин финансирања цјелокупне области споменика и спомен-обилежја. У том смислу, одговарајући органи на нивоу Републике треба да донесу критерије о историјским личностима и догађајима, који ће бити полазиште за подизање, врсту, обим и намјену спомен-обилежја.

Потребно је водити рачуна да се у политици даљег подизања споменика и спомен-обилежја не запостављају истакнуте личности и догађаји предреволюционарног периода, односно да се успостави реалан однос између оних из историје НОР-а и револуције и оних из раније прошлости. При опредјелењу о карактеру споменика водити рачуна о ширим друштвеним потребама — давати предност спомен-домовима, спомен-парковима и другим објектима који имају ширу функцију.

У цјелокупној политици подизања, чувања и заштите споменика и других спомен-обилежја неопходно је обезбиједити координирану сарадњу свих субјеката, јер се ради о разноврсном фонду од изузетног значаја по својим историјским, културним, умјетничким, образовним и васпитним вриједностима.

Иван Кустудија